

Kur'an'ın Anlaşılmasına Adanmış Bir Ömür PROF. DR. HÜSEYİN ATAY (1930-2023)

Ahmet AKBULUT

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara University, Faculty of Theology, Türkiye
akbulut@divinity.ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0009-7987-2023>

Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın, *Ben: Akıl ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni* adlı son kitabını temel alarak onun din alanındaki görüşlerinden bazılarını gündeme taşımamın yararlı olacağı kanısındayım. Hocamın 3 Nisan 2019'da imzalı olarak bana verdiği kitabının okumasını 12 Mayıs 2019'da kendime özgü yöntemle bitirdim. Prof. Dr. Hasan Onat Hocadan da acilen söz konusu kitabı okumasını istedim. İki ay içinde Onat Hoca da okudu. Biz kitabı hocayla tartışmak için uygun zaman ararken, Atay Hoca hastalandı. 26 Eylül 2020'de Hasan Onat Hoca vefat etti. 31 Ağustos 2023'te de Hüseyin Atay Hoca vefat etti. Her iki hocamıza Allah rahmet eylesin. Mekanları cennet olsun. Bu değerlendirmelerimi her iki hocamızla yapamamış olmanın üzüntüsü içindeyim. Ben de Atay Hoca'nın yazdığı son kitabında açıkladığı ve önemli bulduğum bazı görüşleri hakkındaki değerlendirmelerimi okuyucularıyla paylaşmak istiyorum.

Söz konusu *Ben* kitabı, 2019 yılında İstanbul'da basılmış olup 352 sayfadır. Kitap; "Sunuş, Önsöz ve Giriş" ile "Varlıktan Evrene" adlı birinci bölüm, "İslam'da Olgular Olaylar" adlı ikinci bölüm, "Kur'an'da İnsan Yaşamının Düzeni" adlı üçüncü bölüm ve "Sonuç-Öneri" kısımlarından oluşmaktadır. Kitabının sunuş kısmında Atay Hocam, 10 Haziran 1997 tarihinde on altı Müslüman ülkenin devlet başkanlarına, İslam Dininin halka öğretimi konusundaki fikirlerini yazıp mektupla gönderdiğini ve "bir süre sonra Mısır'dan Cemâl el-Bennâ adında bir alimin, kendisine mektupla cevap verdiğini" belirtmektedir. el-Bennâ, Atay Hoca'ya yazdığı mektupta iki duruma değinmiş; "İlk olarak kimse önerini işleme koymaz. İkinci olarak da niye sizdeki yani Türkiye'deki laikliği yazmadın"¹ diye Atay Hocaya sitem

¹ Hüseyin Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 13.

etmiş. Cemâl el-Bennâ'ya yazdığı cevabi mektubunda Atay Hoca, "Türkiye'de laiklik olmasaydı, Hüseyin Atay ya öldürülür ya sürgün edilir ya da tutsak edilirdi"² diye yazdığını açıklamaktadır. Bu mektuptan sonra çok içten arkadaş olduklarını, iki kez Mısır'a gittiğini ve Cemâl el-Bennâ ile görüştüğünü belirtmiştir.³

2013 yılında Cemâl el-Bennâ ölünceye kadar on altı yıl mektuplaştıklarını açıklayan Atay Hoca, Cemâl el-Bennâ'nın birçok kitabında Kur'an'daki din özgürlüğü ile laikliği uzlaştırdığını; başlangıç ilkesi olarak da "adaleti" tespit ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Cemâl el-Bennâ'nın İslam, özgürlük ve "almaniye"yi yani laikliği bir kitabının 113. sayfasında başlık yaptığını belirten Atay, onun Müslüman alimlerin çoğunun özgürlük ve laiklik konularında sıkıntıda olduklarını söylediğini açıklamaktadır. Kur'an'da yüze yakın ayetin insana inanç özgürlüğü tanıdığını, dinde zorlamanın olmadığını belirten Cemâl el-Bennâ'nın, sonuçta laikliği benimsediğine, konuya ilişkin dört yüz sayfalık büyük boy bir kitap yazdığına (*el-İslâmü Dînun ve Ümmetun ve Leyse Dînen ve Devletun*)⁴ değinen Atay Hoca, laiklik konusunda din işleri-dünya işleri ayrımının yapılmasının da doğru olmadığını haklı olarak vurgulamaktadır.

Laiklik sistemini batının bulup geliştirdiğini belirten Atay Hoca, bu sistemi "asırlar geçtiği halde hala kendine uyduramadı. Batının kendine uyduramadığı laikliği biz kendimize nasıl uydurabiliriz?"⁵ sorusunu sormaktadır. Ayrıca o, laikliğin Hristiyanlığa uyarlanmasının çok zor ve imkansız⁶ olduğunu ileri sürmektedir. Hüseyin Atay'a göre, "İslam'da din adamı, ruhbanlık yoktur; din görevlisi vardır. Bu, toplumda bir görev taksimidir."⁷ "Aslında laik demek, din adamı olmayan demektir."⁸ Bu nedenle laiklik sistemi ile Müslümanların uzlaşabileceğini vurgulamaktadır. Ancak laikçiler ile dincilerin uzlaşmaya karşı olduklarını belirtmektedir. Gerçek o ki, her iki tarafın söz konusu uzlaşmaya karşı olmalarının nedeni ise İslam Dini konusundaki cehaletleridir.

Atay'a göre Müslüman dini geleneğinde "din ilimleri ve dünya ilimleri, din işleri ve dünya işleri ayrımı yapılmıştır, ama bu yanlıştır. Her iş dünyada

² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 13.

³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 1.

⁴ Cemâl el-Bennâ, *el-İslâm Dînun ve Ümmetün ve Leyse Dînen ve Devletun*,

⁵ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 130.

⁶ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 130.

⁷ Atay, *Kuran'a Göre Araştırmalar I-III*, 130.

⁸ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 130.

yapılır. Bu dünyada yapılan her işin ahirette karşılığı vardır.”⁹ İslam Dininin önerileri, emirleri ve nehiyleri dünya hayatında geçerlidir. “Din, önce insanın zihnini, sonra işini yönlendirmeye çalışır. Konusu insandır.”¹⁰, “Dinin, insanın bütün hareket ve işlerine ilim, sanat, düşünme ve ahlak olsun sürekli dinamizm, en iyiye yönelik yaptırım, teşvik gücü olduğu unutulmamalı ve ondan yararlanmalıdır.”¹¹

Bireyin harekete geçmesinde, üretiminin verimli olmasında, ahlaki davranışlarının olgunlaşmasında iman önemlidir. Böyle bir gücü görmezden gelemeyiz. İslam'ın din olarak laiklik ile uzlaşabileceği yönündeki yorum çok kıymetlidir. Bu konuda yapılması gereken “bireysel alan” ile “toplumsal alan” ayrımıdır. Çünkü Yüce Allah'ın muhatabı bireydir. Peygamberin dindeki konumu “elçidir”. Bu gerçeklik, Müslüman din kültürünün oluşum sürecinde göz önünde bulundurulmamıştır.

Atay Hocam, kitabının 20-23 sayfaları arasında çok önemli bir konuya değinmektedir. Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil'in, H.247/M.862 yılında Kalam İlmini; dolayısıyla İslam'da düşünmeyi, bilgisel tartışmayı yasakladığını belirtmektedir.¹² Bu yasaklama; Müslüman din kültürünün oluşum sürecinde “üçüncü kırılma noktasıdır.”¹³ “Karşı mihne dönemi” bu yasaklama ile başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu dönemde Müslümanlarda akla “suikast” yapılmıştır. Söz konusu dönemde el-Ğazâlî gibi bir Müslüman alim, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Müslüman filozofları, İslam düşmanı ve dinsiz filozoflar olarak tanıtmakta başarılı olmuştur. “Dokuz yüz yıldır İslam dünyasında felsefe ve akıl düşmanlığı sürmektedir.”¹⁴

İstanbul'un fethedilmesinden sonra başlayan “yeniçağ”, İstanbul'da Osmanlılar tarafından başlatılmadı. İstanbul'da olan Bizans bilginleri İtalya'ya göç ettiler ve gider gitmez; on beşinci asırda yeniliğe başladılar.¹⁵ Tokath Lütfü'yü 1494 yılında felsefe bildiği için devlet öldürdü. Endülüs'te felsefeci İbn Bâce de felsefeci olduğundan devletçe öldürülmüştür.¹⁶ Bunları belirttikten sonra Atay Hoca, Müslüman milletleri; siyasi, iktisadi, sosyal, teknik ve ahlaki açılardan bugünkü az gelişmiş duruma düşüren üç sınıfın olduğunu açıklamaktadır. Bunlardan birinci sınıfın Müslüman siyasiler,

⁹ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 131.

¹⁰ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 131.

¹¹ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, 132.

¹² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 21.

¹³ Müslüman geleneğinde yaşanan kırılma noktaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, 145-191.

¹⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 21.

¹⁵ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 164.

¹⁶ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 21.

ikinci sınıfın cahil halk, üçüncü sınıfın ise yetersiz ve yeteneksiz din öğreticileri olduğunu bildirmektedir.¹⁷ Siyasilerin halk öğretimine önem vermediklerini açıklayan Atay Hoca; “yöneticiler yönetilen halkın daha bilgin, akıllı olmasını istemezler ki, insanlar yanlışlarını anlamasınlar”¹⁸ tespitinde bulunmaktadır. Bu çok önemli bir tespittir.

Atay Hocaya göre, Hz. Muhammed’e Yüce Allah’ın gönderdiği iman değil Kur’an’dır. Kur’an fiziki bir varlık olarak ilmin konusudur. “Bilimde yanlış olmaz, olursa onu herkes anlar. İmanda yanlış olursa onu Tanrı’dan başkası anlamaz.”¹⁹ Bu nedenle iman bilgiye dayanmak zorundadır. İman özeldir, ilim neseldir. Bir iman başka bir imanla düzeltilemez. Yani “iman, imanın doğruluk ölçüsü olamaz. İman ilme dayanırsa, imanın doğruluk ölçüsü ilim olur ve ilim ile imandaki yanlış düzeltilir.”²⁰ Müslüman geleneğinde, özellikle “karşı mihne döneminde”, “ilme ve akla karşı iman öne alındığı için İslam’a bir sürü hurafeler, yanlış inançlar ve yanlış hükümler sokulmuştur. Hıristiyanlardaki gibi önce inanılmış, sonra onun nazariyesi yapılmış, ilme uydurulmuştur. İlmi yanlışlıklar düzeltilmediğinden imandaki yanlışlıklar da düzeltilemez.”²¹ “İlk Müslümanlar zamanında otorite Kur’an ve akıl idi. Sonraları Kur’an ve akıl terk edildi.”²² Kısaca, bilgi imandan önce gelir. Kelamcılar, bilgiye dayalı imana “tahkiki iman” demektedirler.

Genelde geçmiş Müslüman alimlerin, günümüzde siyaset konusunda yazan ilahiyatçıların çoğunluğunun yaptığı bir hatayı, Atay Hocanın da yaptığını tespit ettim. Atay, Kur’an’î bir kavram olan “şürâ”yı kitabında siyasi alana tahsis ederek ele almıştır.²³ Başka bir eserinde şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “Kur’an demokrasi kelimesi yerine “şürâ” kelimesini kullanıyor. Bu, danışma, müşavere, herkesin oyunu serbestçe ifade etmesi anlamına gelir ve çoğunluk esasına dayanır.”²⁴ Şürâ’yı dinin bir ilkesi olarak görmek ile bu ilkeyi sadece siyasi alana tahsis etmek çok farklıdır. Şürâ, Müslüman bireyin işlerinde, alanında yetkin kişilerle görüş alış-verişinde bulunmasıdır. Önemli iş adamlarımızdan Vehbi Koç’un ilkesini, çalışanlarından biri şöyle anlatmaktadır: “Vehbi Koç, kendisini ilgilendiren her konuyu uzmanına mutlaka inceletir ve kişisel kararını bu bilgilerin ışığı

¹⁷ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 27.

¹⁸ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 257.

¹⁹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 27.

²⁰ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar I-III*, 56.

²¹ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar I-III*, 56.

²² Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar I-III*, 57.

²³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 28.

²⁴ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar I-III*, 137.

altında verirdi.²⁵ Koç kültüründe Vehbi Koç'tan kalma önemli bir alışkanlık vardır. Bir konuda inisiyatif almadan aramızda konuşur, enine boyuna konuyu araştırırdık.²⁶ Yazarın, şu tespitini de önemli buluyorum; “İş hayatım boyunca en önemli yatırımın insana yapılan yatırım olduğuna inandım.”²⁷ Yanlış olan, şurayı siyasi alana tahsis etmektir. Doğru olan Müslüman bireyin yaşamın her alanında “şürā” ilkesine uymasıdır.

Hocam kitabında “fizikötesi varlıklar yalnızca varlık oldukları için duyularla bilinemezler, onlar ancak ve yalnız akılla anlaşılır ve bilinirler. İnsanda bulunan fizikötesi bir varlık olan akılla bilinirler ve varlıkları akılla anlaşılır.”²⁸ yorumunda bulunmaktadır. Burada aklın fizikötesi bir varlık olduğu söylemi, tutarsızdır. Bana göre fiziki bir varlık olan aklın, fizikötesi varlıkları da bilme ve anlama kapasitesi vardır. Zaten konuya ilişkin yorumlarında da Atay Hoca, aklın bu gücüne değinmektedir.²⁹ O, dini konularda aklın kullanılmasının kınanmasının sonucunda “İslam'da en önemli sapma Tanrı inancındaki tartışmalarda olmuştur.”³⁰ değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu çok önemli bir tespittir. Şu dört tasavvurdan herhangi birinde yapılan yanlışlık, diğer üçünü de olumsuz etkiler. Bu tasavvurlar şunlardır: a) Allah tasavvuru, b) Peygamber tasavvuru, c) Kur'an tasavvuru, d) İnsan tasavvuru. Yani Kur'an tasavvuru bozuk olanın ne Tanrı tasavvuru ne Peygamber tasavvuru ne de insan tasavvuru doğru olabilir.

Yüce Allah, “insanı kendine muhatap yaratmış ve onunla ilişki kurmuştur.”³¹ Kelama dayalı bu ilişkinin somut göstergesi de Kur'an'dır. Yani Kur'an Yüce Allah'ın sözlü ve aynı zamanda yazılı bildirisidir.³² “İnsan amaçtır. Kur'an insan içindir. İnsan Kur'an için değildir.”³³ Yüce Allah'ın muhatabı, insanın aklıdır. Atay Hoca, kitabında aklın dindeki konumu konusunda üç alimin görüşlerine yer vermiştir. Bunlar; ilk kelamcılardan Ebu Osman 'Amr b. Bahr el-Cāhiz'in, “Akıl, Tanrı'nın vekilidir”, Cemāl el-Bennā'nın “Akıl, Tanrı'dan bir vahiydir.” Hüseyin Atay'ın “Akıl, Tanrı'nın okunmayan (sözsüz) vahiydir.”³⁴ tanımlarıdır. Cemāl el-Bennā'nın ve Atay

²⁵ Cengiz Solakoğlu, *Koç'ta 38 Yıl: Anadolu'dan Anılara*, 130.

²⁶ Solakoğlu, *Koç'ta 38 Yıl: Anadolu'dan Anılara*, 142.

²⁷ Solakoğlu, *Koç'ta 38 Yıl: Anadolu'dan Anılara*, 156.

²⁸ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 37.

²⁹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 37-42.

³⁰ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 46.

³¹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 47.

³² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 66.

³³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 58.

³⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 63.

Hoca'nın aklın sözsüz vahiy olduğu yolundaki değerlendirmelerine katılıyorum. Zira söz konusu iki yaklaşım, geleneğimizde Hadis ve Sünnetin kaynağı olarak da görülen ve Kur'an vahyini değersizleştiren *vahy-i gayr-i metlöv* görüşünün nasıl bir zeminde ele alınması gerektiğini bize göstermektedir. Yani *vahy-i gayri metlöv*, akıldır.

Hadis ve Sünnetin de Kur'an gibi vahiy olduğunu ileri süren bazı yazarlar, "Sünnetin bir kısmı vahiy Meleği Cebrail tarafından gelen açık bir vahiyyledir. Bir kısmı da ilham ve kalbe ilka yoluyla. Diğer bir kısmı ise Peygamber'in içtihadına dayanır"³⁵ görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu iddia sahiplerine göre, "Kur'an'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'an'a olan ihtiyacından fazladır."³⁶ Bu durum karşımıza şu soruları çıkarmaktadır: "Eğer Kur'an'ın esaslarını uygulamak için, Kur'an'ın dışında ayrıca vahye ihtiyaç varsa, bu keyfiyeti peygamber ile sınırlamak mümkün müdür? Hz. Muhammed'den sonra peygamber gelmeyeceğine göre,³⁷ ondan sonra Kur'an uygulanmayacak mıdır? Açıktır ki Peygamber'den sonra vahiy gelmesini Kur'an reddetmektedir."³⁸ Fakat yukarıdaki anlayıştan, "peygamberden sonra Kur'anî esasların uygulanması mümkün değildir. Ya da Kur'an evrensel değildir, neticesi ortaya çıkmaktadır."³⁹ Görülüyor ki, söz konusu sonucu ne aklı selim ne de Kur'an kabul eder.

Sünneti, Hz. Peygamber'in modeli olmaktan çıkartarak, Kur'an'ın yanına Kur'an gibi bir kaynak durumuna yükselten yaklaşım, Kur'anî ilkeleri yerelliğe zorlamaktadır. Müslüman bireylerin din konusundaki sorunlarını, peygamber dönemine giderek mi yoksa Kur'an'a gidip Hz. Peygamber'in uygulamalarını da örnek alarak mı çözmeye çalışacağız? Bu ikilem karşısında tercihimizi yapmak durumundayız. "Hz. Peygamber'in Kur'an'ın belirtmediği hususlarda kural koyması bizim de Kur'an'ın belirtmediği hususlarda Kur'an'ın esprisine aykırı olmayacak şekilde kural koyma yetkimizi gösteren örnektir."⁴⁰

Hz. Peygamber, Kur'an'ı uygularken içtihat yapmıştır. Onun bazı içtihatlarında yanıldığını bizzat Kur'an belirtmektedir.⁴¹ Kur'an'da Hz. Peygamber'i ikaz eden ayetler hem onun yanlış yapabileceğini vurgulamakta hem de vahyin dışında, peygamberin kendi görüşü ile hareket ettiğini ortaya

³⁵ Muhammed Ebu Şehbe. *Sünnet Müdafası*, 1/37-38.

³⁶ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdafası*, 1/51.

³⁷ 33/Ahızâb:40.

³⁸ Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, 66.

³⁹ Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, 66.

⁴⁰ Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, 68.

⁴¹ 8/Enfâl:67-68; 9/Tevbe:43; 10/Yünus:99; 33/Ahızâb:37; 80/Abese:1-10; 11/Hüd:12.

koymaktadır.⁴² “Hz. Peygamber’in bilgi kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz; a) Yaşadığı toplumun bilgi birikimi,⁴³ b) Peygamberin akli ve tecrübesi, c) Allah’ın kendisine gönderdiği vahiy, yani Kur’an.

Kur’an Allah’ın mesajıdır ve Peygamber Kur’an’a uymak zorundadır.⁴⁴ Müslümanlar da Kur’an’a uymak zorundadırlar.⁴⁵ İşte Peygamber, “bu Kur’an’ı akli, tecrübesi ve kültürü doğrultusunda uygulamıştır.”⁴⁶ Hocamın şu tespitini de önemli buluyorum “Hz. Muhammed Kur’an’ı uyguluyordu. Ondan sonra gelenler Arap geleneklerini uygulayıp Kur’an’ı ihmal ettiler.”⁴⁷ Zira, “Hz. Peygamber dönemini ulaşılması gereken bir zirve değil, kendinden hareket edilmesi gereken bir taban olarak ele almamız bir zorunluluktur. Önce bu döneme ilişkin algıyı düzeltmemiz gerekir. Çünkü Müslümanın tarihi, İslam geldiği, yani Kur’an geldiği için daha iyiye giden bir tarih olmak zorundadır.”⁴⁸

Câhiz’in, aklın Allah’ın vekili olduğu yolundaki görüşünün Kur’an’a uygun olmadığı kanısındayım. “Allah her şeyin vekilidir.”⁴⁹ Ancak hiçbir şey Allah’ın vekili değildir. Yani hiçbir varlık Allah adına hareket edemez. Her varlık çeşidi kendi görevini yerine getirir.⁵⁰ Kitabının başka bir yerinde Atay Hocamın da Câhiz’in görüşüne katılarak aklın, Allah’ın vekili olduğunu benimsediğini⁵¹ görüyoruz.

Atay Hocamın, “İslam Dininin iki kaynağı vardır. Akıl ve Kur’an.” yolundaki tespitini de sorunlu buluyorum. Çünkü akıl, dinin kaynaklarından biri değil, Yüce Allah’ın muhatabıdır. İslam Dininin yegâne kaynağı Kur’an’dır. Kur’an “okumak, yazılı olan bir kararı olduğu gibi bildirmek, duyurmaktır.”⁵² Hz. Muhammed (s.a.v) “Bize yazılı olan bir kitap bıraktı. Bu kitabı kendi yazmadı, kendisine Yüce Tanrı tarafından yazdırıldı. Öyle ise bu kitabın söyleyeni Tanrı, yazdıranı Tanrı, sözcüsü Hz. Muhammed’dir.”⁵³

Kur’an, Hz. Muhammed’den sonra “...artık tek konuşmacı olarak kalan kitabın kendisidir.”⁵⁴ Akıl ise bu Kur’an’ın anlayıcısı, yorumlayıcısı ve

⁴² Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, 68.

⁴³ İzzet Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 2/47-50.

⁴⁴ 4/Nisâ:105; 7/A’raf:203; 10/Yûnus:15 ve 109.

⁴⁵ 7/A’raf: 3; 39/Zümer:55; 25/Furkân: 30.

⁴⁶ Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, 81.

⁴⁷ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 192.

⁴⁸ Ahmet, Akbulut, “İslam Tarihi ve Kelam İlişkisi Üzerine,” 22.

⁴⁹ 39/Zümer:62; 10/Yûnus:108; 17/İsrâ’: 54; 25/Furkân:43.

⁵⁰ Elçi ve Vekil kavramları için bkz: Ahmet Akbulut, “Vahiy,” 170-176.

⁵¹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 87.

⁵² Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 76-77.

⁵³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 78.

⁵⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 78.

uygulayıcısıdır. “Kur’an yöntemlidir, öğreticidir, serpintilidir.”⁵⁵ “Kur’an’ın bütünü Kur’an’dır.”⁵⁶ “Kur’an Tanrı’nın kitabı olup, hiçbir kimsenin sözü ona karışmamıştır.”⁵⁷ “Kur’an’dan bir ayeti alıp, Kur’an’da böyledir, demek söylemi tam bir çıkmaza götürüyor.”⁵⁸ Kur’an’ı doğru anlamak için, onun kendine özgü yönteminin de bilincinde olmak gerekir.

Atay, 1995 yılında basılan Kur’an tercümesinin önsözünde şunların altını çizmektedir:⁵⁹ “Kur’an-ı Kerim, Yüce Allah’ın insanlığa son sözlü mesajıdır”; “O, yalnız Müslümanların kitabı değil, tüm insanlara gönderilmiş Allah’ın bildirisidir, yani insanın kitabıdır”; “Kur’an, Allah’ın her bir insana ayrı ayrı gönderdiği bir mektubudur. Her insan kendisine gelen bu mektubu, okuyup anlamak durumundadır. Onu anlamada vasıta ve aracı yoktur”; “Kur’an-ı Kerim’in kendine özgü özel bir öğretim yöntemi vardır. Kur’an’ı herkes her zaman, her durumda okumaya ve anlamaya çalışacaktır. Çünkü Kur’an’ı okuyup anlamak farzdır. Kur’an’ı anlayan insan, önce kendini ve sonra Allah’ı tanıyacak, din konusunda konuşanın doğru mu yanlış mı söylediğini de kavrayacaktır.”⁶⁰

Kur’an okuyan Müslüman bireyin, aklını kullanma becerisi, algılama ve sorgulama yeteneği, bilgi birikimi, kültürel donanımı çok önemlidir. Her Müslüman birey Kur’an’dan kapasitesi oranında yararlanır. Bu nedenle Yüce Allah, Müslüman bireyden de aklını kullanmasını istemekte, “...aklını kullanmayanları kötülükleriyle baş başa bırakır.”⁶¹ buyurmaktadır. Zaten Kur’an’ın amaçlarından biri de insana aklını doğru kullanmayı öğretmektir. Kur’an’ın insana akli ve bilimi önerdiğini belirten Atay Hoca, “İnsanın iki yol göstergesi vardır. Biri akıl, diğeri de Kur’an’dır.”⁶² demektedir. Zaten kelimacılar olarak, aklın yol göstericiliğini “Hidâyet-i Âmmе”, Kur’an’ın yol göstericiliğini de “Hidâyet-i Hasse” olarak tanımlarız.

Tanrı’nın dininin İslam, Kitabının Kur’an⁶³ olduğunu belirten Hüseyin Atay, kendine özgü bilim tanımı yapmaktadır. Ona göre “Kur’an, belgesi, tanığı, kanıtı olan ve doğuştan değil, beş duyu ile deneyimi ve algısı olan belgeliliye bilim diyor.”⁶⁴ Onun, Kur’an’ın gönderilme sebebini açıklarken

⁵⁵ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 272.

⁵⁶ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 233.

⁵⁷ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 47.

⁵⁸ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 44.

⁵⁹ Hüseyin Atay, *Kur’an’ı Kerim ve Türkçe Anlamı*.

⁶⁰ Atay, *Kur’an’ı-Kerim ve Türkçe Anlamı*.

⁶¹ 10/Yûnus:100.

⁶² Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 87.

⁶³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 90.

⁶⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur’an’ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni*, 92.

yaptığı değerlendirme de oldukça önemlidir. Ona göre “Kur’an; savaşmaya, kavgaya, saldırganlık etmeye değil, bilim öğretmeye, düşünce üretmeye ve doğruluğa çağırmaya geldi.”⁶⁵

Fikirlerine değer verdiği Cemâl el-Bennâ'nın bile yeri geldiğinde Felsefe ve Kelamı kötülediğini belirten Atay, Kur'an'ın anlaşılması noktasında ise “Kur'an, felsefe ve kelam bilinmeden ancak halk düzeyinde anlaşılır ki bu yeni bir anlayışa götürmez,”⁶⁶ yargısında bulunmaktadır. Hocamın şu tespitini de çok önemli buluyorum: “Gerçekten Kur'an Arapça olduğu halde Arapların ileri gelenlerinden olanlar bile onun ne dediğini ne demek istediğini gereği gibi kavrayamadılar ve uzun zaman onu kabul edemediler. Ne var ki onu anlayanlar aleyhine verdikleri savaşımı kazandılar.”⁶⁷ Yani, sonuçta anlayamayanlar egemen oldu. Bu anlamayanlar ve Kur'an'ın anlaşılmasını istemeyenler, günümüzde de dini alanda egemenliklerini sürdürmektedirler. Dinsel alandaki sorunları çözmek zorunda olan Müslüman aklın, Müslüman geleneğini sorgulayacak yerde, bu dini geleneği çözüm olarak görmesi ironidir. Yani, sorunların sebeplerini araştırma ihtiyacı duymamasıdır. İbret alınması gereken mazimizin, geçmişe dönmeyi yücelten bir özleme dönüşmesidir.

Müslümanlar için ortak değer, Kur'an'ın önerdiği Müslümanlıktır. Kur'an'ın önerileri dışındakilere “din kültürü” olarak bakılmalıdır. İslam Dini Kur'an'dan ibarettir. Doğrusu Kur'an'ı anlama ve yorumlama biçimlerinin ortak değer olma imkânı yoktur. Her Müslüman neslin, İslam'ın ilkelerini geleneğin algılarından değil, Kur'an'da belirtilen olgulardan çıkartması gerekir. Kur'an'ın fiilen ve fiziken gönderilmiş bir mesaj olması da bunu gerektirmektedir. Ayrıca, Kur'an'dan hareketle nesiller, çağlar ve coğrafyalar arası “hayırda yarışın”⁶⁸ da temel alınması zorunludur.

“Kur'an'ın İslam'ı” veya “Kur'an'ın dini” kavramlarına yer veren Atay Hoca, bunları Hz. Peygamber'in hayatında uyguladığını belirterek şu yorumda bulunmaktadır: Bu uygulama “Hz. Muhammed'e Yüce Tanrı'dan vahiy gelmeye başladığı 610 tarihinden, Hz. Muhammed'in öldüğü 632 tarihine kadar devam eder.”⁶⁹ Atay bu vurgusu ile Hz. Peygamberin bir beşer olarak Kur'an'ı uygulama tecrübesinin Müslümanlar tarafından örnek

⁶⁵ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 97.

⁶⁶ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 137.

⁶⁷ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 139.

⁶⁸ 2/Bakara:148

⁶⁹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 99.

alınmasının gerekliliğini belirtmektedir. Sonraki nesiller Hz. Peygamberin örnekliliğini anlayamamışlardır.

Hz. Peygamber'in uygulamalarını "taklit" etmekle bu uygulamaları "örnek" almak çok farklıdır. Taklit, birinin yaptıklarını aynen yapmaya çalışmaktır. Örnek almak ise birinin yaptığını, yapanın amacını da gözeterek yapmaktır. Örneklikte uygulamanın koşullarını da dikkate almak vardır. Hz. Peygamber'in uygulamaları Müslümanın tek örneği değil, ilk örneğidir. Bu durum anlaşıldığında, Hadis ve Sünnetin dindeki konumu konusunda uzlaşmamız da mümkün olacaktır.

Hüseyin Atay'ın "Kur'an İslam'ı" ya da "Kur'an'ın Dini" kavramsallaştırmalarına, Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın bir makalesinde yönelttiği eleştirilere değinmek gerekmektedir. Karaman Hocanın, 24.05.1998 tarihli *Yeni Şafak Gazetesi*'nde ve 25.05.1998 tarihli *Akit Gazetesi*'nde yayınlanan aynı makalesinde "Atay'ın İslam'ı" kavramı ile karşılaşılıyor. Atay Hocanın bu makaleye cevap verip vermediğini bilmiyorum. Onu yakından tanıyan birisi olarak cevap vermemiş olabileceğini zannediyorum. Çünkü Hüseyin Atay'a göre Müslüman geleneğinin din algısını benimseyen Karaman Hoca ve diğer gelenekçi alimler "Avam uleması" sayılmaktaydı. Buna rağmen Atay'ın muhatabının entelektüel Müslüman aydınlar olduğunu vurguladığına sık sık şahit oldum.

Söz konusu makalesinde Hayreddin Karaman'ın ileri sürdüğü iddialarına kısaca değinmek istiyorum: 1-Karaman, Atay Hoca'nın; medresenin din anlayışının İslam Dini olmadığını, bunun olsa olsa "ataların dini" olduğu söylemini yanlış bulduğunu açıklamaktadır. Gelenekçi Müslüman bir alimin bu yargısına doğru olmasa da bir eleştiri olarak saygı duymak gerekir. Bilgideki yanlışlık, doğru bilgiyle düzeltilebilir. Ancak Atay'ın hakkında "Tanrısız, peygambersiz, amentüsüz bir İslam'dan söz ediyor" yargısı Kur'anî ilkelere aykırı olduğu gibi Atay hocaya yöneltilen mesnetsiz bir suçlamadır. Öyle anlaşılıyor ki Karaman Hoca, Atay Hoca'nın söz konusu söylemini bilgi düzleminde değil, iman düzleminde sorgulamaya çalışmıştır. İman ne bilgideki yanlışlığı düzeltilebilir ne de başka bir imanı düzeltilebilir. Ömrünü Kur'an'ın anlaşılmasına adanmış Müslüman bir alim nasıl bu şekilde suçlanabilir? Bu suçlama tarzı, Müslüman dini geleneğinde "Haricilikle" başlamıştır. Hariciler, kendilerinin siyasi görüşlerini benimsemeyen her Müslümanı "tekfir" etmişler, yani İslam Dininden çıktığını ileri sürmüşlerdir.⁷⁰ Hz. Ali'yi bile tekfir etmişlerdi. Aslında Haricilik, olaylara

⁷⁰ Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi," 331-348.

bakış açısı; yani bir zihniyettir. Bu zihniyet, Harici fırkası mensupları ile de sınırlı değildir. Hariciliği belli bir devre hasretmek yanlış değerlendirme olur. Bugün de Müslümanlar arasında aynı görüş ve kapasitede insanlar bulunmaktadır. Genelde bunlar, İslam'a rağmen İslam için mücadele etmektedirler.⁷¹

Din ile siyaset ve iktidar arasında olması gereken uzaklık ortadan kalktığına, dinin ahlaki değer üretmesi de söz konusu olamaz. Siyasi değerler, ahlaki değerlere dönüşür. Bu durumda da siyaset ve siyasetçiye yöneltmesi gereken eleştiriler dine yönelir.

Siyaset güç merkezli olduğu için dinin doğası ile çatışmaktadır. Din, siyasi gücün tarafına geçtiğinde ise, siyasetin ve iktidarın yanlışlarının da savunucusu ve meşrulaştırıcısı konumuna evrilmektedir. Bu nedenle Müslüman dini geleneğinde din ile iktidar ve siyaset ilişkisi hem teorik hem de pratik açılarından yeniden sorgulanmalıdır.

Müslüman siyasal zihninde “dualite”, yani ikirciklik de çözülmesi gereken çok önemli bir sorun olarak durmaktadır. Bu zihinsel algıda muhalefet; kötüdür, haindir ve ötedir. Muhalefeti ötekileştirme anlayışı, bir siyasi hareket olan “Haricilik” ile başlamış, zamanla tüm Müslümanların düşüncelerine egemen olmuştur. Bu düşünceye göre, muhalefete karşı ahlaklı olmak da gerekmez. Daha doğrusu, bu geleneksel siyasal zihin, İslam Dinini bir itaat ve biat kültürüne indirgeyerek, Müslüman ahlaki değerlerin üretilmesini ve yaşanmasını da ötelemiştir.

Yüce Allah'ı, O'nun elçilerini ve ahireti kabul etmeyen biri Müslüman olabilir mi? Atay Hoca medrese eğitimi de görmüş ve o konuda kitap da yazmış bir alim olarak, medreseler ve medrese eğitimi konusunda söyledikleri önemli tespitlerdir. Doğrusu medresenin temsil ettiği din anlayışı, Müslüman zihnin gelişmesini değil, geçmişe öykünen ve ilmin yerine imanı koyan bir zihnin oluşmasına yöneliktir. Medrese eğitimi daha iyi bulan bakış açısı, dini düşüncenin gelişmesini değil, gelişmemesini yani donukluğunu geliştirir.

2-Karaman Hoca, Medrese İslam'ının 1100 seneden önceki fikir ve yorumlara dayandığını, onların kaynaklarının da Kur'an ve Sünnetin ışığında işletilen akıl olduğunu ileri sürmektedir. Bu doğrultuda, İslam dininin yegâne kaynağının Kur'an olduğunu söyleyen Hüseyin Atay'ı da konuyu saptırmakla suçlamaktadır. İslam Dininin yegâne kaynağının Kur'an olduğunu ve Kur'an'ın ışığında aklımızı kullanmamız gerektiğini belirten Hüseyin Atay'ın,

⁷¹ Akbulut, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi,” 345.

bu yaklaşımı niçin konuyu saptırmak oluyor? Söz konusu söylemde bir tespit var. Bu tespitin neresi yanlış? Müslüman gelenek din alanında ölçüleri çoğaltmıştır. Doğrusu Hüseyin Atay da bu olguya dikkat çekmiştir. Yüce Allah'ın bizden uymamızı istediği yalnız Kur'an'dır. Gerçek şu ki, her bir Müslüman Yüce Allah'ın muhatabıdır ve Kur'an'dan sorumludur. İmanımızın bilgiye dayanması gerektiğini, doğru bilgiye dayanan imanın "tahkiki iman" olabileceğini bilmemiz gerekir. Geçmişlerini "taklit" edenlere bir Kur'an kavramı olan "atalar dini"nden olduklarını söyleme hakkımız olduğu kanısındayım. Atalarımız Müslüman oldukları için, onları taklit etmek meşru olabilir mi? Ben de bu durumu anlayamıyorum. Böyle bir haksızlık ve hadsizlik, Müslümanların dini sorunlarına çözüm üretmeye çalışan Müslüman müçtehit bir alime yapılmamalıydı.

3-Hüseyin Atay'ın, "1100 seneden beri İslam Dünyasında fikir düşmanlığı ve durgunluğu olduğu tespiti isabetli değildir." yorumunda bulunan Hayreddin Karaman'ın bu yargısı da doğru değildir. Abbasi Halifesi Mütevekkil'in, H.247/ M.862 yılında Kelam İlmini yasaklamasından sonra, Müslüman dünyada Kelam, Felsefe ve akıl düşmanlığının başladığını belirten Hüseyin Atay, "karşı mihne döneminde" Kur'an'ın yerine Sünnet ve Hadisin konduğuna dikkat çekmektedir. Bu dönemde ideal Müslümanın aklını kullanan değil, aklını kullanmayan kişi olduğu yolunda söylemler geliştirildi. Gerçek o ki, bir insanın Müslüman olması için aklını yüzde yirmi beş kullanması yeterliyse, Kur'an'ın önerdiği ilkeler doğrultusunda kendini geliştirmesi için, aklını yüzde yüz kullanması gereklidir. Çünkü Kur'an'ın emri aklın doğru kullanılmasıdır. Aklını doğru kullanan Müslüman, Kur'an'ın dışında rehber, *mehdi*, *mürşid* aramaz.

İlahiyatçılar olarak bizim görevimiz, Müslümanlara *müstakim* mümin olmanın yolunu Kur'ani ilkelerden hareketle göstermektir. Zaten Kur'an'ın bizlere önerisi de budur⁷². *Süfehâ* bir Kur'an kavramıdır. Birçok ayette aklı olduğu halde aklını doğru kullanmayanlara "beyinsizler" yani *süfehâ* denmektedir.⁷³ Taklit eden kişi Müslüman olunca, "atalar dinine uymuş" olmuyor mu?⁷⁴ Kur'an'ın ayetleri niçin Müslümanı ilgilendirmiyor? Bu ikircikli düşünce biçiminden kurtulmanın yolunu bulmak zorundayız.

4-Hayreddin Karaman'ın, "Batıyı da bu durgunluktan kurtaran -önemli bir kısmı 1100 sene içinde yaşamış bulunan- İslam düşünürleridir."⁷⁵

⁷² 10/Yûnus:100; 8/Enfâl:22; 29/'Ankebût:43.

⁷³ 2/Bakara:13 ve 142; 6/En'âm:140; 7/A'râf:66-67; 72/Cin:4.

⁷⁴ 17/İsrâ':36.

⁷⁵ Hayreddin Karaman, "Atay'ın İslam'ı", Yeni Şafak Gazetesi. (24.05.1998)

söylemini de ilginç buluyorum. Müslüman alimlerin zihinlerini dahi açamayanlar, Müslüman olmayanların ufkunu açabiliyor, öyle mi? Osmanlılarda 1774'de başlayan "batılılaşma", yani batılı değerleri benimseme serüvenini henüz sonuçlandıramamış bir milletin çocukları olarak bu tür tespitleri hayretle karşılıyorum. Hüseyin Atay, Müslüman zihni açmanın ve geliştirmenin bilincinde olan bir alimdi. Müslümanların, akıllarını kullanmaya öncelik vermeden, dini düşüncelerinde yenilenmeyi sağlayamayacaklarını vurguluyordu. Yaşamın akışında olup, kendilerini yaşamın koşullarına göre yenilemeyenlerin, yenilmeye mahkûm olduklarını belirtiyordu.

5- Karaman Hoca'nın, "Bugün Türkiye'nin içinde bulunduğu geri durumdan hangi İslam olursa olsun "İslam'ı" sorumlu tutmak insafsızlıktır." yargısını da sorgulamak zorundayız. Her şeyden önce Atay Hoca, söz konusu durumdan İslam'ı ve Kur'an'ı değil, Müslüman zihni ve Müslüman geleneğimizi sorumlu tutuyordu. Atay, geleneğin faturasının Kur'an'a ve İslam'a kesilmesine karşıdır. Doğrusu geleneğin sorgulanmasına karşı olanlar ya da sorgulamayanlar söz konusu "insafsızlığın" kaynağıdır. Elli yılı aşkın bir süreçte; lisans öğrencisi, araştırma görevlisi, yardımcı doçent, doçent ve profesör olarak hocamın yakınında bulundum. Atay Hocanın, Kur'an'a ve İslam'a yaklaşımını gözlemlerdim. Hüseyin Atay'ın, fakihlerin, hadisçilerin, kelamcılarının İslam ve Kur'an yaklaşımını yanlış bulduğuna şahit oldum. Geçmiş alimlerimizin çoğunluğunun yanlış, Kur'an'ı parçacı anlamış olmalarıdır. Atay Hoca'ya göre, onlar Kur'an'ın tamamının Kur'an olduğunu kavrayamadılar. Zaman zaman özeleştiride de bulunurdu. Bir ayetin yorumunda bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Oysa, Kur'an'ı yedi kere tercüme ettim, hiç farkında olmadım."⁷⁶ Bazı ayetleri altmış yıl sonra anladığını belirterek, sorunun kaynağının geçmiş alimleri taklit edenler olduğuna dikkat çekerekdi.

Karşı mihne döneminde alimlerimizin ilmi değil, imanı önceledikleri için geleneğin yanlışlarını referans aldıklarını ifade ederdi. Hocama göre doğru olan, ilmi öncelemektir. İlimdeki yanlış herkes anlar, imandaki yanlış ise ancak Yüce Allah bilir. Geleneksel Müslüman zihin "imanı kurtarma" kaygısının yerine ilim üretme ilkesini egemen kılabilseydi, Müslüman dini düşüncesi donuklaşmazdı. Müslüman dini geleneğinin yanlışlarının sorumluluğunun İslam'a ve Kur'an'a çıkarılmasının büyük bir haksızlık

⁷⁶ Hüseyin Atay, "Ehlu'd-Diraye Ehlu'r-Rivaye" 69.

olduğunu Atay Hoca da her zaman belirtmiştir. Dinin kaynaklarının akıl ve Kur'an olduğunu söylerken de söz konusu haksızlığa karşı çıkmıştır.

6- Hayreddin Karaman'ın "Atay'ın beğenmediği Medrese İslam'ı, kendi İslam'ına nispetle Kur'an'a daha uygundur." yargısını da sorgulamamız gerekmektedir. Yazar, Atay'ın yazdığı *Kur'an'dan Önergeler* kitabını da eleştirilerine konu etmektedir. Atay Hoca kendisini, Müslüman olarak tanımlayan kişinin söz eylem uyumunu test etmesi ve davranışlarının İslam'ın ilkelerine uygun olup olmadığına dair bir farkındalık oluşturması için bu eserinde 134 sorudan ibaret bir test geliştirmiştir. Hayrettin Karaman eleştirisinin gerekçesinde Allah'a, Peygamber'e, ahirete ve Kur'an'a inanmayan bir kimsenin de Atay'a göre -soruların yüzde yetmiş beşini evet şeklinde doldurarak- orta bir Müslüman olabileceğini belirtmektedir. Karaman Hoca'nın bu değerlendirmesini anlamak mümkün değildir.

Atay Hoca'nın anketi iman üzerine değil, davranış üzerinedir. Öncelikle böyle bir karşılaştırma yanlıştır. Hiçbir kimsenin elinde "imanometre" yoktur ki imanı ölçbilsin. İnsanların davranışlarının genelde imanları doğrultusunda gerçekleştiği varsayılmaktadır. Buna rağmen insanın yanlış davranışlarını esas alarak, imanları konusunda yargıda bulunmak yanlıştır. Sünni gelenek bile bunu kabul etmez. Davranışın imanın sonucu değil, parçası olduğu algısı Haricilikle başlamış ve tüm Müslümanlara bulaşmıştır. Hüseyin Atay, imanın beş ilkesine; yani Allah'a, Kitaplarına, Meleklerine, Peygamberlerine ve ahirete imanın önemini doktora tezinde Kur'an'dan hareketle ortaya koymuştur⁷⁷. Geleneğimizin Kur'an'a rağmen iman esaslarından saydığı "kadere imanın" Kur'an'da olmadığını belirtmiştir. Bana göre de kader imanın konusu değil, ilmin konusudur. Kamer Suresi'nin 49. ayeti Kur'an'ın kader konusuna yaklaşımını özetlemektedir. "Şüphesiz Biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır." Atay Hoca'nın da amacı Kur'an'ın önerdiği davranışları Müslümanların gündemine taşımaktır.

"Medrese İslam'ı", "Atay İslam'ı", "Karaman İslam'ı", "Akbulut İslam'ı" gibi kavramlaştırmaları da doğru bulmuyorum. İslam, Allah'ın gönderdiği dinin adıdır. Müslümanlık ise Yüce Allah'ın gönderdiği Kur'an'dan Müslümanların anladıkları dindir. Yani Müslümanlık kul yapımı bir dindir. Bizim sorguladığımız ve düzeltmeye çalıştığımız Müslümanlıktır. Hüseyin Atay, medrese Müslümanlığının Kur'an'ın önerdiği ilkelere yabancılaştığını haklı olarak belirtmektedir. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* adlı kitabında

⁷⁷ Bkz: Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları*.

medrese eğitimini enine boyuna incelemiştir⁷⁸. Medrese eğitimi konusunda bir başka soruna da değinmektedir. "1776 yılında devlet medreseyi ihmal etti, savsakladı ve onu halka bıraktı, daha doğrusu halkla beraber kendi haline bıraktı. Bu suretle millet ile devlet ayrışmaya ve birbirlerine yabancılaşmaya başladı. Devlet, medresenin karşısına modern ilimleri okutan okullar açtı."⁷⁹ Bu ikili eğitim sistemi 1924 yılına kadar sürdü.

Medreselerde müspet ilimlere ve felsefeye yer verilmeyişini büyük bir eksiklik olarak değerlendiren Hüseyin Atay'ın, medrese eğitimini ve onun din algısını yetersiz bulmasında niçin yanlışlık olsun? Gerçek o ki, Atay Hoca'nın anladığı Müslümanlık; Hayreddin Karaman'ın anladığı din algısından da medresenin din anlayışından da Kur'an'ın önerilerine daha uygundur. Zira "...Bu Kur'an bana vahiy olundu ki, onunla sizi ve ulaştığı herkesi uyarayım..."⁸⁰ ayeti Hz. Muhammed'in görevinin, Kur'anî mesajı alenen tebliğden ibaret olduğunu hatırlatmaktadır.⁸¹ Elçi kendisine ait olmayan bir şeyi başkasına ileten kişi olduğuna göre Hz. Peygamberin vefatından sonra Kur'an'ı esas almak gerekmektedir. Yüce Allah'ın önerisi de budur. Atay'ın Müslümanlık anlayışının temelinde de Yüce Allah tarafından peygamberimize gönderilen Kur'an Mesajı bulunmaktadır.

7- Akıl, vahyin önüne geçirmenin metodolojik bir hata olduğunu ileri süren Karaman Hoca, bu yöntemin Kur'an'a aykırı olduğunu söylemektedir. Şüphesiz bu aykırılık Atay Hoca'nın anladığı Kur'an'a değil, Karaman Hoca'nın anladığı Kur'an'a aykırılıktır. Akıl, Yüce Allah'ın insana verdiği en önemli nimettir. İnsanı sorumlu kılan bu güç, vahyin de muhatabıdır. Muhatap ortadan kalkarsa vahyin de anlamı kalmaz. Atay Hoca'ya göre, Kur'an aklın yerine geçmesi için değil, akla yardımcı olması için gönderilmiştir.⁸² "Akıl önce, Kur'an sonra verilmiştir. Kur'an, aklın yetkisine ve anlayışına bırakılmıştır. Akıl, Kur'an'ı evrensel, zaman ve yer aşımıyla anlayacaktır."⁸³ "Kur'an, bunun için her zaman ve mekânın din kitabıdır."⁸⁴ Hüseyin Atay, Müslüman dünyada din konusunda üç temel yaklaşımın olduğunu belirterek; bunların "halkın dini, ulemanın dini ve Kur'an'ın dini" olduklarını açıklamaktadır. "Halkın dini, ulemanın dininin bir kısmına uyar,

⁷⁸ Bkz: Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi.

⁷⁹ Hüseyin Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, 99.

⁸⁰ 6/En'âm:19.

⁸¹ 3/Âl-i İmrân:20; 5/Mâide:92 ve 99; 16/Naahl:35; 24/Nür:54; 29/Ankebüt:18; 36/Yâsîn:17; 64/Tegâbun:12.

⁸² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 65.

⁸³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 67.

⁸⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 136.

bir kısmına ters düşer. Ulemanın dini, bir kısmı Kur'an'a uyar, bir kısmı uymaz. Kur'an'ın dini akla, ilme uyar ve duruma çözüm getirme potansiyeli bulunmaktadır.⁸⁵

Müslümanlar için gerekli olan Kur'an'ın önerdiği Müslümanlıktır. İslam Dini Kur'an'dan ibarettir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama biçimlerinin ise ortak değer olma imkânı yoktur. Her Müslüman neslin, İslam'ın ilkelerini geleneğin algılarından değil, Kur'an'da belirtilen olgulardan çıkarması gerekir. Kur'an-ı Kerim'in fiilen ve fiziken gönderilmiş bir kitap olması da bunu gerektirmektedir. Hüseyin Atay'ın akli önceleyen yaklaşımının, geleneğimizin akıl anlayışından da Hayreddin Karaman'ın akıl anlayışından da Kur'an'a daha uygun olduğu görülmektedir. Müslüman akıl, özellikle İslam Dini konusunda cehaletten kaynaklanan önyargılar ile kuşatılmıştır. Kur'an'a rağmen bilgi sahibi olmadan iman sahibi olmanın yüceltilmesi yörünge değişikliğine neden olmuştur.

"Kur'an'a göre Müslüman olmaya özenen kimseyi çalışmaya çağırıyorum."⁸⁶ davetinde bulunan Atay Hoca, "Kur'an'ı eskilerin anlayışından kurtarmamız"⁸⁷ gerektiğini belirtmektedir. Hocamın bu tespitinin de önemli olduğu kanısındayım. "Kur'an, bilimin beş duyuya dayanmasını önerdiğinden"⁸⁸ hareketle Atay Hoca, "Kur'an'ın bir bilim kitabı"⁸⁹ olduğunu iddia etmektedir. Hocamın, Kur'an'ı bilim kitabı olarak nitelemesini doğru bulmuyorum. Kur'an'a bizim bir isim vermemiz gerekirse "Ahlak Kitabı" olarak adlandırmamızın daha uygun olacağını düşünüyorum. Kur'an bir bilim kitabı değil, bilimi emreden, öneren ve önceleyen bir kitaptır. "Kur'an'ın bütün amacı insanın mutlu, sağlıklı ve güçlü olmasıdır."⁹⁰

Hicri ikinci yüzyılda hadis uydurma hareketlerinin hızlandığını açıklayan Hüseyin Atay, bu sırada Müslüman dünyada iki düşünce akımının ortaya çıktığını, bunlardan birinin "akılcılar" (*Ehlu'd-Dirāye*), diğeri ise "lakırdıcılar" (*Ehlu'r-Rivāye*) olduğunu belirtmektedir.⁹¹ Bu sırada özellikle rivayetçiler üretimlerini çok artırdılar. Hicri üçüncü asrın ortalarında da her tarafa egemen oldular. Kalam İlmi ve Felsefe yasaklandı. Bundan sonra "bütün İslami ilimler uydurma hadislerle doldu. Hadis biliminin çoğu

⁸⁵ Hüseyin Atay, "Geçmiş Zihnin Parangasıdır," Milliyet Gazetesi: Ramazan İlavesi, (3.11.2004); Ayrıca bkz: Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 327-328.

⁸⁶ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 98.

⁸⁷ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 98.

⁸⁸ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 101.

⁸⁹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 104-105.

⁹⁰ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 112.

⁹¹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 126.

uydurmadır. Tefsir öyle, Kelam İlmi öyle, Fıkıh baştan aşağı, Tasavvuf da öyle.”⁹² Atay Hocama göre; “Meşhur İbn Teymiyye, “rivayet dindir” demekle Kur'an'ı ve akli sildi süpürdü.”⁹³

Hüseyin Atay'a göre, “Bin yüz elli yıl içinde İslam'da bütün olumsuzlukların nedeni rivayetçilerdir. Yalnız şunu vurgulamak gereklidir. Bu rivayetçilerin dört bölük olduğu iyi bilinmelidir. Birinci asırda başlayan rivayetçi hadisçiler, ikinci asırda Tanrı'dan rivayet etmeye başlayan sofular, üçüncü asırda hocalarından rivayet etmeye başlayan fıkıhçılar ve dördüncü asırda imamlarından taklitleri rivayet eden kelamcılardır. Bugünkü İslam dünyası bu dört rivayetçi bölük ile sıkıdan sıkıya sanki akli kullanmamakla görevlidir.”⁹⁴

Tarihçilerin, hadisçilerden daha güvenilir olduklarını belirten Atay Hoca, “hadisçiler, kendilerinin tarihçilerden daha doğru yazdıklarını iddia ederler ki buna güvenmemek gerekir”⁹⁵ uyarısında bulunmaktadır. Bu yaklaşımı teyit eden örneklerle araştırmalarım da ben de karşılaştım. Bunlardan biri Benî Sâide'de olayında Hz. Ebu Bekir'in Kureyşlinin hilafete daha layık olduğuna ilişkin ileri sürdüğü delillerin tarih kaynaklarımızda da yer almasıdır.⁹⁶ Bu deliller şunlardır: 1- “Biz muhacirler, Ensar'dan önce Müslüman olduk”. 2- “Biz, Hz. Peygamber'in aşiretindeniz”. 3- “Araplar Kureyşlilerden başkasına itaat etmez.” Tarihçilerimiz bu argümanları Hz. Ebu Bekir'in kişisel görüşleri olarak nakletmişlerdir. “Ancak söz konusu deliller, hadis kitaplarında Hz. Peygamber'e atfen hadislere dönüşmüşlerdir. Bu çok önemli bir konudur... Böylece başlangıçta hadisçiliğin nasıl doğduğunu da hadisçilerden değil, tarihçilerden öğrenebiliyoruz.”⁹⁷ Siyasi söylemlerin dinsel söylemlere dönüşmesi hem sorunları çözmeyenleri saptamamızı hem de onları sorgulamamızı engellemektedir.

el-Ğazālî'nin, Fārābî ve İbn Sīnā'yı *tekfir* etmesinin yalnız kendi şahsı ile sınırlı kalmadığını belirten Hüseyin Atay, birçok Müslüman tarihçinin de İbn Sīnā'yı tekfir ettiğine değinmektedir.⁹⁸ Türk asıllı bir tarihçi olan Muḥammed b. Aḥmed ez-Zehebî'nin, “İbn Sīnā harika bir zekaya sahipti, aklın peşinden gidip Hz. Muhammed'e muhalefet etmiş İslam filozoflarının reisisdir...hadisten bir şey rivayet ettiğini bilmiyorum, rivayet etseydi bile

⁹² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 128.

⁹³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 129.

⁹⁴ Hüseyin Atay, “Ehlu'd-Diraye-Ehlu'r-Rivaye,” 86.

⁹⁵ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 131.

⁹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 54-83.

⁹⁷ Akbulut, “İslam Tarihi ve Kelam İlişkisi Üzerine,” 16-17.

⁹⁸ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 156-159.

kendisinden bunları nakletmek helal olmazdı. Zira felsefe meşreplidir, sapıktır⁹⁹ dediğini belirtmektedir.

Zehebî'nin söz konusu yargısı ilginçtir. Yargısında hem aklını kullananın Hz. Muhammed'e muhalefet ettiğini hem de Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisleri sorgulamanın Peygamber'e muhalefet etmek olduğunu ifade etmektedir. Gerçek şu ki, aklını doğru kullanan Müslümanın; Yüce Allah'ın elçisi adına ortaya çıkan ve Hz. Peygamber'den 150 yıl sonra yazılı belgeye dönüşen hadisleri sorgulamak zorunda olmasıdır. Bu sorgulama aynı zamanda, Müslüman alimin dini görevidir. Müslüman insan, Hz. Muhammed'in "alenen tebliğ ettiği" haberi olan Kur'an'a muhalefet edemez. Şartlanmış akıl düşmanları bu gerçeği anlamaktan bile acizdirler.

İbn Ruşd, Hıcazâde, Ali Tûsî, İbn Kemal Paşazâde gibi alimlerin, el-Ğazâlî'nin *Tehâfutu'l-Felâsife* konusunda yazdıkları eserlerinde; el-Ğazâlî'nin Fârâbî ve İbn Sînâ'yı *tefkîr* etmesini kınamadıklarını¹⁰⁰ belirten Atay Hoca, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın hem ilmi ahlaka hem İslam'ın ilmi ahlakına aykırı bir şekilde *tefkîr* edilmesine göz yumarak onlar da bu durumu desteklemişlerdir, demektedir. Ayrıca bilerek veya bilmeyerek felsefenin ve kelamın haram olduğuna fetva vererek; İslam dünyasında felsefe ve kelam düşmanlığının bütün şiddetiyle günümüze kadar¹⁰¹ devam etmesine de katkı sunduklarını açıklamaktadır. Gerçek şu ki, "karşı mihne döneminde" dini söylemde hadislerin Kur'an'ın önüne geçmesi; dini, sermayesi yalan, müşterisi cahil insan olan bir kuruma dönüştürdü.

Müslüman bir "düşünür ve müçtehit" olarak Hüseyin Atay'ın gündeminde eğitim ve öğretimin önemli bir yeri vardır. Ona göre; fizik, kimya ve matematik nasıl müspet bilimlerin ortak dersleri ise bir sosyal bilim olan ilahiyat alanının da ortak dersleri "felsefe, kelam, mantık"¹⁰² olmalıdır. Hocam, bu üç dersin, müspet bilimler için de geçerli olduğunu düşünmektedir.¹⁰³ Büyük filozofların matematikçi olduklarını unutmamak gerekir. İnsanların zihinlerini açan ve onları medenileştiren bilimlerin sosyal bilimler olduğuna, sosyal bilimler içinde ilahiyat alanının da önceliğine dikkat çeken Atay Hoca, ülkelerin ve milletlerin gelişmesinde sosyal bilimlerdeki ilerlemelerin önemli olduğunu vurgulamaktadır.

⁹⁹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 167-168.

¹⁰⁰ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 168.

¹⁰¹ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 160.

¹⁰² Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 161.

¹⁰³ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 160.

Atay Hoca, sosyal bilimlerin önemine ilişkin bir anekdota yer vermektedir: A.B.D.'nin Boston kentinde bulunan "Massachusetts Institute of Technology (M.I.T) Üniversitesinde bir talebe, bilgisayar dersini veren profesöre şöyle bir soru soruyor: "Bir yamyam bilgisayar kullanmasını bilirse medeni olur mu"? Hoca yanıt olarak, "Bilgisayar kullanan bir yamyam olur" der."¹⁰⁴ Bu anekdot ile Hocam, teknik bilgilerin nötr olduğunu belirtmiştir. Geleneksel ilahiyatçı zihnini değiştirmek, olumluya dönüştürmek ve geliştirmek için ilahiyat fakültelerinde üç derse önem vermek gerekir. Sorgulamak ve tutarlı düşünmek için felsefeye, insanı tanımak için psikolojiye, doğru ve tutarlı din bilgisi için kelam yöntemleri ile dini bilgi üretmeye ağırlık verilmelidir. Böylece Hocamın donanımlı ilahiyatçı ve "iyi insan yetiştirme projesi" de gerçekleşmiş olur.

Atay hocam Müslüman kültürüne vakıf, analitik düşünen, dinin yegâne kaynağının Kur'an olduğunun bilincinde olan, Sünneti Hz. Peygamber'in Kur'anî ilkeleri uygulama tarzı olarak anlayan ve dolayısıyla Sünneti, Müslümanlar için Kur'an'ı yaşama geçirmenin tek örneği olarak değil ilk örneği olarak gören düşünür ve müçtehitir. Yüce Allah'ın, elçilik görevinin yalnız Kur'an ayetlerini "alenen tebliğden" ibaret olduğunu belirtmesine karşın; tarihsel süreçte oluşan Müslüman dinsel zihin Kur'an ile Peygamber'in arasını ayırarak, ayetlerle rivayetleri karıştırmıştır. Doğrusu Kur'an'ın dışında başka dini kaynaklar ortaya konması, Kur'an'ın dindeki otoritesini de sarsmıştır.

Eserlerinde Müslüman geleneğinin Kur'an algısını sorgulayan Hüseyin Atay'ın geleneğimizin Kur'an'ı geçersiz değil, yetersiz bulduğu sonucuna vardığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki önemli tespitlerinden biri de kaynağı Kur'an olan ve adını da Kur'an'dan alan Müslümanlar tarafından kurulup geliştirilen ve başlangıçta rivayete yer vermeyen Kelam İlminin de zamanla rivayetlerle dolduğu yönündedir.¹⁰⁵ İbret alınması gereken mazimizin, geçmişe yönelmeyi yücelten bir özleme dönüştürülmesi Müslüman bireyin zihnini bulandırmıştır.

Dinsel alandaki sorunları, Kur'an'ın ışığında çözmesi gereken Müslüman aklın ironisi, Müslüman geleneğini sorgulayacak yerde, bu geleneği çözüm olarak sunmasıdır. Kur'an ve akıl temelinde, din ve din kültürü ayrımını yaparak Müslüman bireyi, geleneğin tahakkümünden kurtarmayı amaçlayan Atay Hocamın bu akademik çabası, Müslüman entelektüel zihin için iyi bir

¹⁰⁴ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 160.

¹⁰⁵ Atay, *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*, 137-138.

örnek oluşturmaktadır. Büyük Müslüman düşünür Prof. Dr. Hüseyin Atay'a
Yüce Allah'tan rahmet diliyorum. Mekânı cennet olsun. Âmin.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31: 1-4 (1989): 331-347.
- Akbulut, Ahmet, "Vahiy" İslam İnanç Esasları. 2.Baskı. ed. Şaban Ali Düzgün, içinde 170-178. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Akbulut, Ahmet. "İslam Tarihi ve Kelam İlişkisi Üzerine," *Disiplinlerarası ve Tematik İslam Tarihi Yazıları II*, ed. Eyüp Baş, Halide Aslan, içinde 9-26. Ankara: Grafiker Yayınları, 2023.
- Akbulut, Ahmet. *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*. Ankara: OTTO Yayıncılık, 2018.
- Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 1990.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Atay, Hüseyin. "Ehlu'd-Diraye Ehlu'r-Rivaye." *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, ed. Ahmet Kavas, içinde 51-90. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Atay, Hüseyin. "Geçmiş Zihninin Parangasıdır." *Milliyet Gazetesi: Ramazan İlavesi*. (3.11.2004).
- Atay, Hüseyin. *Ben: Akıl ve Kur'an'ın Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*. İstanbul: Destek Yayınları, 2019.
- Atay, Hüseyin. *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*. Ankara: Atay ve Atay Yayınevi, 2003.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*. Ankara: Atay Yayınevi, 1997.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1961.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara: Atay ve Atay Yayıncılık, 1995.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Atay Yayınları, 2018.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. 3 c. Çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1989.
- Ebu Şehbe, Muhammed. *Sünnet Müdafası*. 2 c. Çev. Mehmet Görmez ve M. Emin Özafşar, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- el-Benna, Cemal. *el-İslamı Dinun ve Ummetun ve leyse Dinen ve Devletten*. Kahire: Daru's- Şuruk, 2008.
- Karaman, Hayreddin, "Atay'ın İslam'ı" *Yeni Şafak Gazetesi*. (24.05.1998)
- Solakoğlu, Cengiz. *Koç'ta 38 Yıl: Anadolu'dan Anılara*. 5.baskı İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

